

"מנעו בניכם מן ההגיון"

מאת

מרדכי ברויאר

על עצתו של ר' אליעזר בן הורקנוס לתלמידיו, "מנעו בניכם מן ההגיון" (ברכות כ"ח, ע"ב), הציע רש"י שני פירושים. הפירוש האחד מתייחס אל לימוד המקרא: "לא תרגילום במקרא יותר מדאי משום דמשכא";

ואילו הפירוש האחר — "לשון אחר: משיחת ילדים" —

שם בפי התנא עצה פדאגוגית כללית, שאין בה משום הדרכה לגבי תכני-לימוד כלשהם. פירושים רבים נאמרו על דברי רש"י אלה, ופירושים נוספים, שונים מדברי רש"י, נאמרו על דברי ר' אליעזר¹. ענייננו בהשתלשלות הפרשנות על מאמר זה בדורות ימי הביניים, ובתפיסות השונות בתחום תולדות הרוח והחינוך, המשתקפות בפרשנות זו.

א.

פירושו הראשון של רש"י נותן מקום לשאלה: כיצד בא רש"י, פרשן המקרא הגדול, לידי פירוש שיש בו, לכאורה, משום הסתייגות מלימוד המקרא, ומה טעם הסתייגות זו? רש"י לא היה הראשון שייחס את אזהרת ר' אליעזר ללימוד המקרא. ר' אברהם זכות הביא בספר יוחסין את פירוש רב צמח ב"ר פלטי גאון:

"מנעו בניכם מן ההגיון — מלהגות במקראות שהן נוטין למינות, אבל 'צדיק אתה [ה'] כי אריב אליך' [ירמיה י"ב, א'] יוכלו להגות, שיש שם [פסוק ה', וראה פירוש רד"ק] תשובה: 'כי את רגלים רצתה' וכו'. ורש"י בפרק תפלת השחר פי' להגות הרבה בפסוק"².

1 שני תיקוני גירסא הוצעו למאמר ר' אליעזר. ראה בן-חנניה, ד', 1861, עמ' 31; ג. אלון, גאון, גאים, (תרכ"ז, כ"א), תשי"ז, עמ' 107 (= מחקרים בתולדות ישראל, א', תשי"ז, עמ' 314), הע' 9; ש. ליברמן, יוניים ויוונות בארץ ישראל, תשכ"ג, עמ' 227, הע' 25; א. אורבך, על יהדות וחינוך, תשכ"ז, עמ' 13.

2 יוחסין השלם, לונדון, תרי"ז, עמ' 124, ותיקנתי ע"פ כ"י בודלי 2798 (תצלום המבזן לתצלומי כה"י העבריים, מס' 2214) 97v. בדפוס הראשון, קונשטנטינא שכ"ו, חסרה

לפי פירוש הגאון, ביקש ר' אליעזר למנוע את הצעירים מלהגות הרבה בפסוקים העלולים להעלות בליבם תהיה ותמיהה בתחום האמונה הדתית. פירוש דומה מובא בתשובות הגאונים:

"ומנעו עצמכם (!) מן ההגיון. ומתגים בעונות ראשונים עד שיגדלו ויבחינו".³

פירוש הגאונים, עם שייחס את אזהרת ר' אליעזר ללימוד המקרא, מצא בה הדרכה לגבי שיטת התוראה ותכניה, אך לא היה בכך כדי למעט בהוראת המקרא לתלמידים. בגירסת רש"י שלפנינו לא נאמר: לא תרגילום להגות הרבה בפסוק, כביאורו של ר"א זכות, אלא: לא תרגילום במקרא יותר מדאי. הלשון "לא תרגילום במקרא" קרוב יותר לקריאה מרובת הכמות מאשר לעיון רעיוני מעמיק בפסוקים יחידים. יתר על כן, רש"י הוסיף נימוק לאזהרה: "משום דמשכא". בשני מקומות אחרים כתב רש"י שהקריאה במקרא, ובמיוחד בכתובים, מושכת את לב הקורא או השומע, ובשניהם אין הכוונה לעיון ודיון מעמיק אלא לקריאה רהוטה. בשבת קט"ו, ע"א, ד"ה בין שאין קורין בהן, הביא רש"י את פירושו של רבו, ר' יצחק הלוי, לדברי המשנה, שאין קוראים [בכתובים] מפני ביטול בית המדרש: "טעמא... דמשכי לבא ובשבת היו דורשין דרשה לבעלי בתים... וטוב להן לשמוע מלקרות בכתובים". וביומא י"ח, ע"ב, פירש רש"י את דברי המשנה: "ובמה קורין לפניו? באיוב ובעזרא ובדברי הימים — שהן דברים ממשיכין את הלב לשומען ואין שינה חוטפתו [לכהן הגדול בליל יום הכיפורים]". קרוב להניח שגם בטעם הנידון כאן — משום דמשכא — לא כיוון רש"י אלא לכך, שלב הצעירים נמשך אחרי סיפורי המקרא, ואם מרגילים אותם בהם, יתרחקו מלימוד התורה בדרך העיון המסביר והמעמיק. לפיכך אין צורך לתקן את הגירסא בפירוש רש"י שלפנינו, כפי שהציעו א"ה ווייס⁴ וא"א הרכבי⁵, ולגרוס "דמשכא למינות", כי לא החשש למינות עמד לנגד עיני רש"י, ופירושו אינו זהה עם פירוש הגאונים.

אף אין מקום לסברה. שרש"י הלך בעקבות ר' נתן בעל הערוך שכתב בערך הג:

"מנעו בנים מן ההגיון — פירוש: מפתרון⁶ פסוק כצורתו".

מובאה זו. ראה א. גייגר, אוצר נחמד, ג', עמ' 116. וראה הערת ב.מ. לוין, אוצר הגאונים, ברכות, פירושם, עמ' 40, הע' א'. המובאה שבס' יוחסין היא מס' הערוך לרב צמח גאון. הדברים המובאים בשם רש"י ("להגות הרבה בפסוק") הם ביאורו של ר"א זכות על פירושו הראשון של רש"י, ואין כאן גירסא אחרת ברש"י. והשווה להלן פירושיהם של חכמי ספרד המאוחרים.

3 תשובות הגאונים, מהר" הרכבי, ברלין, תרמ"ו, עמ' 144, ס"י שב. וראה שם הערת הרכבי.

4 השווה פירוש הרמב"ם על המשנה ביומא: אלו הספרים יש בהם ספורים וכו'. מסתבר שגם מספר איוב קראו רק את הפרקים הסיפוריים; והשווה מחזור יום כפור, מהר" ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 439 שורה 32: "הגיון".

5 דור דור ודורשיו, ד', עמ' 119.

6 תשובות הגאונים, עמ' 367.

הלא נכדו של רש"י, הרשב"ם, העיד עליו: "שנתן לב לפרש פשוטו של מקרא", ושומר "שאלו היה לו פגאי היה צריך לעשות פירושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום", והיאך יזהיר רש"י מפני "פתרון פסוק כצורתו", הוזה אומר כפשוטו? ואם תאמר שרש"י הבחין בין "פתרון פסוק כצורתו" לבין "עומק פשוטו של מקרא", כביטוי של רשב"ם, מכל מקום קשה להעמיס את פירוש הערוך על לשונו של רש"י. פירוש הערוך עניינו דרך הוראת המקרא, ואילו רש"י מתכוון להרגל מופרז של ילדים לקרוא בסיפורי המקרא; שאם לא כן, כיצד יתפרש לשון "לא תרגילום" ו"יותר מדא"? כלום נעלה על הדעת שרש"י התנגד ל"פתרון פסוק כצורתו" — רק כשזה נעשה יותר מדאי? ¹⁰

לעומת זאת, נראה שצדק קאהוט בסברתו שבעל הערוך הלך בעקבות רב צמח גאון, שכן הערוך ציין כמקור המאמר מנעו וכו' את פרק חלק במסכת סנהדרין "בענין סנהריב", וגם בס' יוחסין באה הערה בסוף הקטע שהבאנו למעלה: "אבל בפרק חלק נראה כפירוש רב צמח גאון". בדפוסים ובכתבי היד שבידינו לא נזכר המאמר בפרק חלק, אבל לפני הגאונים, הערוך ור"א זכות, היתה גירסא שונה מגירסתנו בדף צ"ו, ע"א, וזה לשונה:

"וזהוהו בבני עמי הארץ שמהן תצא תורה... הזהרו בכבוד חבריכם ומנעו בניכם מן ההגיון כי הא מילתא מודעינן להו 'צדיק אתה' וכו' וכולם בשם ר' יהודה בן בתירא". ¹¹

אף הפירוש מתשובות הגאונים, שהבאנו למעלה, רשום בתוך סידרת פירושי מילים שבמסכת סנהדרין, והפירושים שלפניו ושל אחריה מתייחסים גם הם לדף צ"ו. מתברר אפוא, שהפרשנים שביארו את המאמר כאוהרה מפני פרשנות הנוטה למינות, התייחסו לגירסת הגאונים בפרק חלק, ואילו רש"י פירש את המאמר כפי שהוא נזכר בברכות, ושם אין בהקשר הדברים משום רמז ל"מקראות שהן נוטין למינות".

- 7 כך בכל כתיבי היד שבדקתי; בערוך השלם נדפס בטעות "מפתרין"; והשווה הערתו של ב"צ דינור, ישראל בגולה, א' (4), תשכ"ג, עמ' 385.
- 8 בפירושו לבראשית ל"ז, ב'. מהד' ראזין, ברסלר, תרמ"ב, עמ' 49.
- 9 לקאהוט, במבואו לערוך, עמ' xviii, xxi, עניין להוכיח, לפי שיטתו, שרש"י ידע את הערוך והשתמש בו, ולא נתקרה דעתו עד שייחס לרש"י תוספת לשון שנדפסה בעין יעקב ואינה אלא של ר' יעקב ו' חביב: "ובערוך ערך הג פירש...". וכבר הוכיחו חכמים שרש"י לא השתמש בערוך, ראה ש. אברמסון, רב נסים גאון — חמשה ספרים, תשכ"ה, עמ' 24, הע' 8; והשווה א.מ. ליפשיץ, רש"י, תשכ"ו, עמ' פ"ט, הע' 6.
- 10 מטעם זה קשה גם לפרש את נימוקו של רש"י — משום דמשכא — על פי לשון הגמרא בעבודה זרה כ"ז, ע"ב: שאני מינות דמשכא.
- 11 מ.צ. ווייס, שרידים מן הגניזה, ס' היובל לבה"מ לרבנים בבואפאשט, תרפ"ח, עמ' פ"א, צ', וראה הערת המהדיר שם; והשווה אוצר הגאונים למסכת סנהדרין, הר"ל ח.צ. טויבש, תשכ"ו, עמ' תצ"א; הג"ל, ספר הערוך של ר' נתן מרומי והערוך הקדמון של רב צמח בר פלסוי גאון (ס' זכרון לש.ס. מאיר), תשט"ז, עמ' 133 (החלק העברי).

לדרך הבנתנו בפירוש רש"י נוכל להביא אסמכתא מדברי הרשב"ם, שקטעים מהם הבאנו למעלה, וזה לשונו:

"ולפי שאמרו חכמים אל תרבו [!] בניכם בהגיון [!], וגם אמרו העוסק במקרא מדה ואינה מדה העוסק בתלמוד אין לך מדה גדולה מזו [ע"פ בבא מציעא ל"ג, ע"א] ומתוך כך לא הורגלו כל כך בפשוטן של מקראות."

ברור הוא שהרשב"ם לא חשש שפירוש המקראות כפשוטם יביא לידי מינות, שכן כל דבריו לא באו אלא לאשש את המשפט שכתב בפתחת הקטע: "ישכילו ויבינו אוהבי שכל מה שלימדו רבותינו כי אין מקרא יוצא מידי פשוטו". ולא עוד, אלא שלצורך ביאור המאמר מנעו וכו' צירף את מאמר 'העוסק במקרא' וכו', שאינו מתייחס לדרכי הפרשנות אלא להעדפת לימוד התורה שבעל פה מבחינת החומר והכמות. וכן אתה מוצא בספר חסידים (מהר"י ויסטינצקי, סי' תשמ"ח), שגם שם הובא מאמר 'העוסק במקרא' וכו' בהקשר אחד עם מאמרנו, והאזהרה מבוטאת כנגד העיסוק הכמותי המופרז במקרא לפי פשוטו:

"העוסק במקרא מידה שאינה מידה, שכל ימיו יעסוק רק בפשט — אל יעסוק, מנעו בניכם מן ההגיון".

וראוי לציין שמיד לאחר הדברים האלה המשיך בעל סי' חסידים: "וכל שסתום לבו אסור לו לעסוק בדברי שיחה בטלה". אמנם אין הוא קושר אזהרה זו, המזכירה את הפירוש השני של רש"י ("משיחת ילדים"), במאמרנו, אך בולטת ההקבלה בין שתי האזהרות שבס' חסידים לבין שני פירושי רש"י.

ב.

העובדה שבפרשנות הקדומה למושג הגיון מצאנו דבר והיפוכו — עיון מעמיק עד כדי הסתכנות במינות מחד, וקריאה שטחית מאידך — מוסברת בדו-משמעותה של המלה במקרא ובתלמוד. ר' דוד קמחי מסר בשם אביו, ר' יוסף, שכל לשונות 'הגה' במקרא אינם מורים על קריאה ודיבור מתוך עיון כלשהו, אלא רק על הבעה חיצונית: "וכתב אדוני אבי עליו השלום כי הכל הוא לשון גמגום וצפצוף ואין בו לשון קריאה ודבור, כי פירוש 'ובתורתו יהגה' [תהלים א', ב']: כל כך יהיה קורא בתורה עד שבכל שעה, אפילו שלא בשעת קריאה, יצאו הדברים על פיו ויופיעו משפתיו"¹². בלשון חכמים קיבלה המלה הגיון משמעות של קריאה ללא עיון מעמיק, כגון במאמר ר' עקיבא: "להגיון ניתנו ליגיעה לא ניתנו", וכגון הביטוי "הגיון תורה" במשנת ר' אליעזר¹³. מאידך יש לשונות הגה במקרא הנוטים יותר לצד העיון והמחשבה, כגון לשון "ובתורתו יהגה", שר' יוסף קמחי טרח

12 ספר השרשים, ערך 'הגה'.

13 ראה ציון המקורות והסברתם, ליברמן, שם, עמ' 230—231, ועיון גם ב.ז. באכר, אנדחת התנאים, א' א', עמ' 73.

למצוא לו פירוש דחוק. רש"י כתב על אותו פסוק: "וכל לשון הגה בלב הוא"¹⁴. וכן בלשון חכמים: "לעולם ילמד אדם תורה ואחר כך יהגה", ופירש רש"י: "עיין בתלמודו לזמות מילתא למילתא להקשות ולתרץ"¹⁵.

אם נשווה את פירושי השורש הגה, והמושג הגיון, אל הפירושים על מאמר ר' אליעזר שסקרנו עד כה, נמצא שכולם הולמים את תפיסת הגיון במובן של קריאה בלתי-מעמיקה. הצד השווה שבשני פירושי רש"י — "מקרא" ו"שיחת ילדים"¹⁶ — הוא שאין בהם משום התעמקות רוחנית, וגם פירושי הגאונים והערוך מתבארים יפה על יסוד אותה תפיסה. בשניים מהם נאמר הדבר בפירוש: הביאור שבתשובות הגאונים קושר את מושג הגיון אל המלה "מהגים" שבישעיה ח', י"ט (עיין בפרש"י שם), שאין במשמעותה אלא השמעת קול בלבד, פטפטט בעלמא; והערוך פותח את פירושו בהפניית הקורא אל מאמר המשנה בסנהדרין (צ, ע"א): "ההוגה [=המבטא] את השם באותיותיו". הוזה אומר, סכנת המינוח כרוכה דווקא בקריאה שטחית, בלתי-מעמיקה על פי פירושי חז"ל, של פסוקי המקרא.

מובן וורבאלי זה של המושג הגיון, העלה על דעתם של בעלי הלשון, מימי הגאונים ואילך, להשתמש בו לשם תרגום עברי של המלה הערבית אל-מגטיק, שהוראתה חכמת הדיבור, דיאלקטיקה, לוגיקה. הראשון שעשה כן היה כנראה רב האי גאון, ולו יוחס פירוש על מאמר ר' אליעזר, שדבר אין לו עם לימוד המקרא: "ופי' רבינו האי גאון ז"ל כמו חכמת האלמנתיקו והי' לאחרות"¹⁷.

חידוש הלשון זה מצוי בכתבי ר' אברהם אבן עזרא ("גם צורך יש למשכיל שידע

14 השווה גם פירוש ראב"ע; רש"י ורד"ק על יהושע א', ח'.

15 עבודה זרה י"ט, ע"א. והשווה ברכות ס"ג, ע"ב; ועיין גם עירובין כ"א, ע"ב: "כל ההוגה בהן טועם טעם בשר", ופרש"י שם. בספרות הרבנית המאחרת קיבל גם המושג "הגיון התורה", או: "הגיון בתורה", מובן של עיון מעמיק. ראה אהרן צדיקים, פראג ש"מ"א, שער התורה: "והגיון אינו אלא בלב"; "על ידי עסק והגיון בתורה תמיד נותן דעתו לדקדק ומוצא טעמו"; שער יראת שמים: "שחייבים בית ישראל... להתעסק בהגיון תורתו"; "ומתוך הגיון התורה יבינו פירוש טעמים וחידושים" (מהד' אשכול, תשכ"ו, עמ' רכ"א, רל"א, רל"ו).

16 לפני ר' יוסף חביבא, בעל נימוקי יוסף, היתה גירסא אחרת, שעל פיה שני פירושי רש"י הם אחד: "משום דמשכא משיחת ילדים". ראה נימוקי יוסף על מס' מגילה כ"ה, ע"ב, מהד' מ. בלוי, ניו-יורק, תש"ך, עמ' ק"ב. אע"ס שבעל נימוקי יוסף חזר על גירסא זו בפירושו לברכות כ"ח, ע"ב, כ"י בודלי 459 (תצלום המכון הנ"ל, מס' 18603, 73v, נראה שהיא משוובת, והסברו של בלוי בהערותו שם אינו כתייב יפה על הדעת).

17 ר' אבא מרי משה אסתרוק, מנחת קנאות, פרעסבורג, 1838, מכתב צ"ג, עמ' 172; הובא באוצר הגאונים, ברכות, פירושים, עמ' 39; ועיין א. גייגר בכה"ע שלו, כרך ה', 1867, עמ' 205. בעל נימוקי יוסף, מס' מגילה, במקום הנ"ל, כתב: "ורבינו סעדיה פירש הגיון חכמת אלמנסק וקורין לה הנוצרים לוגיקא"... וכן פירש רבינו האי ז"ל שהיא חכמת ההגיון". לא מצאתי לזה מקור בכתבי רס"ג. ועיין ס' דאגרון, הר"ל ג. אלוני, תשכ"ט, עמ' 158, שורה 26.

לצורך התלמוד חכמת ההגיון”¹⁸ ובתרגומי ר' יהודה אבן תיבון¹⁹. בנו ר' שמואל פירש את המלה הגיון בחיבורו פירוש המלות הזרות²⁰ בזה הלשון:

”הגיון. פירשו קצת המפרשים מנעו בניכם מן ההגיון בחכמה שקוראים בערבי מנט”ק, והערלים קורין אותה דיאליטיק”א, בשם אחד מחלקיה, ואני נמשכתי אחרי המפרשים לקראה מלאכת ההגיון... ולפי דעתי היה ראוי לקראה מלאכת השכל”.

מכל מקום השתמש ר' שמואל במלה הגיון במובן של לוגיקה בתרגום מורה נבוכים שלו, וכן בנו ר' משה בתרגום מלות הגיון לרמב”ם²¹.

אזהרתו של ר' אליעזר הגדול נתפרשה אפוא, כפי שראינו עד כה, בארבעה אופנים שונים: א. החשש שתלמיד המפרש פסוק כפשוטו – ובייחוד פסוק המעורר בעיה בתחום האמונות והדעות – סופר לבוא לידי מינות; ב. החשש שתלמיד המרבה לקרוא בסיפורי המקרא יסיח דעתו מלימוד המשנה והתלמוד, שהוא עיקרו של לימוד תורה; ג. אזהרה מפני בילוי זמן התלמידים בפספוס ובשיחות חולין; ד. אזהרה מפני לימוד חכמת ההגיון ושאר חכמות “חיצוניות”²².

ג.

להלן נראה, כי חילופי הפרשנות על מאמר ר' אליעזר שיקפו את הגישות השונות ללימוד המקרא ולעיסוק בחכמות, שבלטו במרוצת הדורות במרכזים היהודיים השונים.

18 יסוד מורא, פראג, 1833, י”ד, ע”א.

19 כוזרי ה', י”ד (מהד' קאסל, לייפציג, 1869, עמ' 402: “דרכי ההגיון”, והשווה שם עמ' 404). אולם ר' יהודה אבן תיבון השתמש לצורך תרגום המושג לוגיקה גם ב”חכמת הדיבור”, תרגום מילולי של אל-מנטיק בערבית. עיין הקדמה לחובת הלבבות, ורשה תר”ץ, עמ' 33, והשווה כוזרי ה', י”ב (מהד' קאסל, עמ' 393): “הדבריות”. ר' שם טוב בן שם טוב ייחס את חידוש הלשון לבני תיבון, ראה ל. דוקס, *Literaturblatt des Orients*, 8, 1847, עמ' 329, הע' 4, וכן ר' אברהם ביבאג' במקום שיצוץ להלן בהע' 72. וכבר העיר א. בן יהודה (במילונן, ערך הגיון) שאבי החידוש היה ראב”ע, כלומר הוא היה הראשון שכתב הגיון, במובן לוגיקה, בשימוש הלשון חי.

20 מהד' י. אבן שמואל, ירושלים, תש”ו (ד”צ: תשכ”ו), עמ' 43–44.

21 מ”נ א', ל”ד, ושם במקום הערבי: “אלמנטק”. השווה גם ר' יוסף קמחי, ספר הברית, מהד' א. תלמג', ירושלים תשל”ד, עמ' 33. הגיון במובן של דיאלקטיקה נזכר בפיוט אהבה ל” וירא (אוצר התפילות, חלק ב', עמ' 294): “ואלה בהגיון שוא קנאני”, והכוונה לנוצרים המתווכחים עם היהודים (וראה הערתו של בער בסדר עבודת ישראל, עמ' 628), אבל אפשר שהפייטן רמז לפירושי סרק שהנוצרים פירשו את המקרא בוויכוחיהם. היידנהיים ייחס את הפיוט לר' שמואל הלוי ב”ר אברהם, איש אשכנז בן המאה הי”ג, אך עיין צונץ, ל”ג עמ' 341; כרם חמד, ד”ר, עמ' 33, הע' 1.

22 חכמי הדורות האחרונים ביקשו להסביר את אזהרתו של ר' אליעזר, על פי עקרונו הידוע שלא לומר דבר הלכה או פירוש במקרא מסברת עצמו, שלא שמעה מרביתו. עיין גרץ, כרך ד', מהדורה גרמנית רביעית, 1908, עמ' 393; נ. בריל, JJGL, ט', 1889, עמ' 137; א. היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, א', עמ' 174; L. Ginzberg, Eine unbekannte Sekte, 1922, p. 70; A. Marmorstein, The Old Rabbinic Doctrine of God, 1937, p. 145.

במרכזים שהיו נתונים להשפעתם של גאוני בבל, תפס לימוד המקרא מקום חשוב בסדרי החינוך ולימוד התורה²³, ולא עלה על הדעת שחכמים יזהירו את תלמידיהם לבל ירבו לעסוק במקרא יתר על המידה. אמנם, עיקר עיסוקם של תלמידי הישיבות היה בתלמוד, ומהם שמרוב גירסת התלמוד לא היו בקיאים במקרא²⁴, וחכמי הישיבות אף לימדו סניגוריה על אלה שמפאת טירדת פרנסתם צימצמו את לימודם היומיומי בתלמוד בלבד: "כיון שרבתה עניות ודלות והיו צריכין למעשה ידיהם, לא היו יכולין לעסוק בתורה תמיד ולשלש בכל יום [ע"פ קידושין ל', ע"א], וסמכו על התלמוד לבדו כמו שאמרו חכמים: 'כל הנחלים הולכים אל הים' [קהלת א', ו'] זה תלמוד, שמקרא ומשנה ומדרש בו"²⁵. אולם, לא מצינו שצימצמו את הוראת המקרא לגבי צעירים, או שיעצו לעשות כן, ובפירוש הזהירו במסכת סופרים (ט"ו, ו'), לבל ימעטו בלימוד המקרא: "ולא שיהיה דולג במקרא ובמשנה ויבא לתלמוד". לעומת זאת, ראו צורך גדול להזהיר את מורי המקרא מפני ההתרשם ופירושים העלולים להטות את לב התלמידים למינות, וזאת על רקע פולמוס הקראים, שזנחו את פירושי חז"ל. והרי בימי רב צמח גאון, שהיה ראש ישיבת סומבדייתא בשנים ד' תרל"ב–תר"ן (872–890), כבר היה בעיצומו הפולמוס הזה. גם בדורות יותר מאוחרים ראו להזהיר מפני "בעלי מקרא", שעיקר עיסוקם בתורה שבכתב ואין להם יד בתורה שבעל פה, ולפיכך פירושיהם "קרובים למינות"²⁶. מכל מקום, במסורת החינוך היהודי בארצות האיסלאם תפס המקרא מקום בראש, ורק לאחר שרכש הנער בקיאות בתנ"ך הוחל ללמדו גמרא²⁷.

לעומת זאת, במרכזי התורה שבארצות הנוצריות ניכרת העדפה כללית של תורה שבעל פה, אפילו בתכנית הלימודים של הצעירים. ב"חוקי התורה" הידועים, שנתחברו כנראה בדרום-צרפת²⁸, בולטת המגמה ללמד את הנערים תנ"ך, בעיקר כשלב מכין ללימוד הגמרא, ולהכניס אותם ללימוד הגמרא בגיל עשר. ר' מאיר ב"ר שמעון המעילי, איש נרבונה, כתב על מאמר ר' אליעזר:

"הגיון פירש רש"י מקרא, והא דאמרינן יליש אדם שנותניו שליש במקרא, דוקא שליש, ולא שימשך אחרי המקרא טפי ויניח המשנה והתלמוד"²⁹.

23 עיין ש.ד. גויטיין, סדרי חינוך, תשכ"ד, עמ' י"ח, קמ"ח–קנ"ג.

24 תשובות גאוני קדמונים, סי' ע"ח. תופעה זו היתה מצויה אף בימי אמוראים; ראה ב"ב קי"ג, ע"א, תוספות ד"ה תרווייהו, והמקומות שציין נ. מוריס, תולדות החינוך של עם ישראל, א', 1960, עמ' 325, הע' 32.

25 מחזור ויטרי, עמ' 26, והשווה תה"ג שערי תשובה, סי' נ"ה; שבלי הלקט, מה"ר באבער, סי' מ"ד.

26 ר' יהודה הברצילוני, פירוש ספר יצירה, ברלין תרמ"ה, עמ' 5; ראב"ע, יסוד מורא, ט', א'; ש. ליברמן, מדרשי תימן, תשל"ז, עמ' 27–31.

27 ראה דברי ר' יהודה ב"ר שמואל אבן עבאס, יאיר נתיב, שהביא ש. אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, ב', עמ' כ"ט.

28 ראה דיגור, שם א' (3), עמ' 326, הע' 38. את הנוסח המלא של "חוקי התורה", בצירוף תצלום כתב-היד, הדפיס לאחרונה נ. מוריס בחיבורו הנ"ל, ספר שני, עמ' 372–378, 423–417.

גישה דומה עולה משירו הרידאקטי של ר' יוסף האזובי :

עסוק פעם בדקדוק או בפסוק

אבל רב עסקך שית בגמרא³⁰.

גם חכמי איטליה לא העריכו ביותר את העיסוק במקרא, ועל כך התמרמר ר' אברהם אבן עזרא בשירו הסאטירי "גדוד הסיר אונני"³¹.

בדורות הראשונים של יהדות צפון-צרפת ואיזור הריין עמד המקרא במרכז לימוד הבנים. באחת מתשובותיו של רבנו גרשום מאור הגולה טען מלמד-תינוקות כנגד מעבידיו: "אמרת לי להיות בביתך ללמד בנך כל המקרא... ולמדתי לבגד ער שהשלים המקרא"³². רש"י הזכיר פירוש לפסוק ביחזקאל מפי רבו, "המורה הגמ' ומקרא אשר שמע מפי רבו"³³, וציין את דברי המדרש: "תלמיד-חכם צריך להיות בקי בכ"ד ספרים"³⁴. בדורם של תלמידי רש"י ותלמידי תלמידיו חל מיפנה משמעותי. העמקת לימוד התלמוד לפי דרכם של בעלי התוספות גרמה לירידה יחסית. של העיסוק במקרא בכל שלבי החינוך. הלימוד האינטנסיבי של הגמרא וההלכה בישיבות לא הותיר זמן למקרא, והתכנים של החינוך הגבוה השפיעו, כרגיל, גם על ההוראה בחינוך היסודי, שהתרכז בהכנת הנערים לקראת כניסתם אל הישיבה. רבנו תם הסביר: "דבתלמוד שלנו אנו פוטרין עצמנו" מחובת לימוד המקרא והמשנה, שכן המקרא והמשנה "בלולים" בתלמוד³⁵. דברי ביקורת כתב, גם בהקשר זה, ר' אברהם אבן עזרא, בעת ששהה במחיצתם של בעלי התוספות בצרפת ובאנגליה³⁶.

מן המאה הי"ג ואילך מתרבות הידיעות על התמעטות העיסוק במקרא באשכנז-צרפת, וידועים דבריו של ר' יהודה בן הרא"ש בצוואתו לבניו: "גם תקבעו עתים

29 ספר המאורות, ניו-יורק, תשכ"ד, עמ' צ"ד. בהמשך הדברים הוא מציין גם את פירוש הערוך ורה"ג; והשווה רבינו ירוחם, ספר תולדות אדם וחוה, הגתיב השני, החלק הראשון, ויניציאה שי"ג, ט"ז, ע"ד.

30 קצרת כסף, ברלין תרנ"ד, עמ' כ"ט. על "פסוק" בהוראת מקרא ראה I. Twersky, Rabad of Posquières, 199 עמ' 3, וראה גם כאן המקורות המסומנים בהע' 2, 37 ר"ד.

31 שירי ראב"ע, מהד' ד' כהנא, ורשה תרנ"ד, עמ' 26, הבתים כ"ט—ל"א. ראה גם גידמן, Geschichte des Erziehungswesens... in Italien, 1884, עמ' 64—66; והשווה הדברים שיובאי להלן מר' יעקב אנאטולי, יליד דרום-צרפת שעבר לאיטליה.

32 תשובות רגמ"ה, מהד' ש. אידלברג, ניו-יורק תשס"ז, סי' ע"א, עמ' 166.

33 פסחים ק"א, ע"א, ד"ה חיק קבל, ועיין שם בפ' הרשב"ם. וראה גם ליפשיץ, בחיבור הנ"ל, עמ' קנ"ז—ק"ט.

34 שמות ל"א, י"ח, ד"ה ככלותו.

35 תוס' סנהדרין כ"ד, ע"א, ד"ה בלולה (והמקבילות: קידושין, ל', א', ד"ה לא צריכא ליומ, ע"ז י"ט, ע"ב, ד"ה ישליש); והשווה המקורות שצינו בהע' 25. על דחיית המקרא מפני העיסוק המוגבר בתלמוד כבר עמד האסרדי, ראה הע' 41.

36 יסוד מורא, י"א, ע"ב — י"ב, ע"א. ראה גם, H. J. Zimmels, Ashkenazim and Sepharim, 1958, pp. 136—138.

ללמוד הפסוק בדקדוק ופירוש, ולפי שבקטנותי לא למדתי אותו כי לא הורגלו ללמוד באשכנז, לא יכולתי ללמוד בכאן"י. עדות עקיפה על כך עולה מפרשת מלחמתה של הכנסייה נגד התלמוד בשנות ה-30 וה-40 של המאה היא. ב"כתב הקיטרוג", שנשלח מטעם לשכת האפיפיור גריגוריוס התשיעי כנספח למכתב בענין החרמת התלמוד, ושעיקרו תרגום שעשה רונין המשומד לקטעים מן התלמוד, הובא גם מאמרו של ר' אליעזר עם פירוש רש"י, להוכיח שהיהודים נמצעים מלימוד המקרא משום שהוא מושך "לתורה וזה", הוזה אומר לנצרות. ב"הודאתו" של ר' יהודה בר' דוד, שהופיע בוויכוח פאריס לצידו של ר' יחיאל, ושממצאה בכתובים בדין-וחשבון של החוקרים מטעם הכנסייה, נאמר שאכן כתוב בתלמוד שלא יניחו לנצרים ללמוד מקרא, ורש"י פירש שלימוד המקרא מושך אל אמונה אחרת, משום שמרובים בו המקומות הקשים והמעורפלים, הסתומים לקורא, שאין להבינם אלא על-ידי התלמוד.³⁷ כמובן, אין לייחס משקל רב לנוסח של דברים שנרשמו בידי הקטיגור בשעת ריתחת ההתנצחות והשנאה. חכמי היהודים יכלו להשיב, שדברים דומים מאד נכתבו גם בידי דוברי הכנסייה, שתבעו להוציא את המקרא, המתורגם ללשונות העמים, מידי פשוטי העם, מחשש להרהורי כפירה.³⁸ מכל מקום נראה בעליל שלא ניסו להעלות פירושים אחרים לדברי ר' אליעזר ולביאורו של רש"י, דבר שלא היה קשה כלל, כי לא היה טעם בהכחשת האמת העובדתית: לימוד המקרא פחת ביהדות צרפת-אשכנז.³⁹

תופעה זו ביקר בחריפות החכם הספרדי ר' יצחק (פרופיאט) דוראן (האפודי) בסוף המאה י"ד, ואף ייחס לה את הפורענויות שירדו על ישראל בארצות הללו. הוא העלה על נס את קדמוני צרפת-אשכנז, ובייחוד את רש"י, ש"העמיק בהבנת המקרא וכתב עליו פירושי הנאים".⁴⁰ אכן לא הזכיר, או שנעלם הדבר ממנו, שגם בדורות בעלי התוספות המשיכו חכמי ישראל בפרשנות המקרא, והיו אף

37 בית תלמוד, ד', תרמ"ה, עמ' 344.

38 ח. מרחביה, התלמוד בראי הנצרות, תשל"א, עמ' 258, 455; והשווה אגרתו של אינוקנטיוס הרביעי אל מלך צרפת בשנת 1244, S. Grayzel, *The Church and the Jews in the XIIIth Century*, Rev. Ed., 1966, עמ' 250-253. מדויק והזקרים אין להביא ראיה לתקן את הגירסא בפרש"י: "דמשכא למינות" (לעיל הע' 5 ו-6). ענינם של חכמי ישראל היה להסביר חשיבותו של התלמוד בלימוד התורה, ואין להעלות על הדעת שום הדו שללימוד המקרא מושך לאמונה הנוצרית.

39 "A thorough knowledge of the scriptures was one main characteristic of the heretics", G.G. Coulton, *Inquisition and Liberty*, 1938, p. 37.

40 התנצלותם של היהודים בוויכוח פאריס על הונחת המקרא עשויה להעלות את הסברה, ששכיחותם של הוויכוחים עם הנוצרים תרמה למיעוט העיסוק במקרא. מאידך נשמעה הטענה המפורשת, שלימוד המקרא הכרחי לצורך הצלחה בוויכוחים, ראה אסף, מקורות, ד', סוף סי' קצז, עמ' רכ"ה. מפי פרוש' י. סברסקי שמעתי את ההשערה, שתביעת האפודי להגברת העיסוק במקרא (ראה להלן) הושפעה מפלמוסו עם הנוצרים. השווה גם להלן הע' 69.

41 מעשה אפוד, ויין תרכ"ה, עמ' 41.

שעסקו בלימוד המקרא עם תלמידיהם⁴². מתוכנם ומסגונם של רבים מחיבוריהם ניכר היטב שהיו בקיאים בחג"ך ועסקו בפירושו⁴³. אעפ"כ אין הדבר מוטל בספק: בחוג הרחב של הלומדים ובעלי-הבתים המשכילים, הוזה אומר, בחוג "צרפני-התרבות" העיקריים, לא נחשב לימוד המקרא ופירושו, להוציא פירוש רש"י, לעיסוק הראוי להתכבד בו. מכאן מיעוט העתקתם והפצתם של פירושי המקרא האשכנזיים-צרפתיים, שכן תלמידי הישיבות, שהקדישו חלק חשוב מזמנם להעתקת חידושים, פירושים והלכות, לא נתנו ליבם בדרך כלל אלא לתורה שבעל פה בלבד. בעיני המוני הלומדים נחשב פירוש רש"י על המקרא (בניגוד לפירושו על התלמוד!) כ"סוף פרשנות", פירוש שאין שני לו ותחליף, ובמשך הזמן נתחלף להם לימוד המקרא בלימוד פירוש רש"י על המקרא, ואף הותר ללמוד פרשת השבוע עם פרש"י במקום התרגום⁴⁴. במקרא עצמו עסקו, כאמור, גדולי החכמים, וגם עמי-הארצות שלא הגיעו לתלמוד, כנאמר בתקנות שו"ם: "וכל אדם יקבע זמן ללמוד, אם אין יכול בתלמוד יעסוק במקרא ובפרשה או במדרש לפי יכולתו"⁴⁵. ואמנם, בדרך האופיינית להם העלו חסידי אשכנז את הדרישה לטפח את לימוד המקרא בין עמי-הארצות, ויתירה מזו, הם תבעו את עלבונם של המקרא אף בק הלומדים, שכן המקרא הוא כ"מת-מצוה", כלומר מצוה שאין לה עוסקין ואין לה דורש, והעוסק בה שכרו כפול⁴⁶. ועוד: מלימוד המקרא "תוצאות חיים וסוד התורה", "ואין נכון לבנות המשכיל להיות ריק בחכמת המקרא"⁴⁷. אבל מקול תביעתם לחידושו של לימוד המקרא עולה הד הזנחתו.

ד.

כנגד אחידותו של עולם-הרוח האשכנזי, שרק מחוג החסידים בולט גוון חריג יחיד, עומדת רב-גוניותה של קשת הזרמים והדיעות ביהדות ספרד. אמנם, חשיבותו של לימוד המקרא בחינוך היה יסוד מקובל על כל יהודי ספרד, ולכן לא מצינו עד סמוך לגירוש מי שפירש את מאמר ר' אליעזר כפירושו הראשון של רש"י; פירוש זה או שנדחה, או שנתבאר שלא יצא למעט את לימוד המקרא מבחינת הכמות. אף פירוש הגאונים ("פירוש הפסוק כצורתו") אינו מצוי שם עד המאה הטי". נשאר

42 ראה א.א. אורבך, בעלי התוספות תשי"ז, במפתח: פרשנות המקרא; L. Zunz, Zur Geschichte etc., pp. 61 ff; M.E. Renan, Les Rabbins Français du com-mencement du 14e siècle, Paris 1877, pp. 433—443.

43 והט"ו נמצאים עדיין בכתובים, או שידוע עליהם ואבדו.

44 על כך העמיד ח.ה. בן-ששון, לאחרונה (ציון, מ"א), תשל"ז עמ' 36—37.

45 סמ"ג, מצוות עשה, סוף סי' י"ט, ויציאה ש"ז, ק"ג, ע"ג.

46 L. Finkelstein, Jewish Self-Government in the Middle Ages, 1964², p. 231 וראה ס' חסידים, ס' תתכ"ד, תתכ"ה; מעשה אפד, עמ' 41: "וגם יחשבו לסכל מי שיטריד זמנו במקרא, כי התלמוד הוא עיקר, והחולי הזה חזק מאד בצרפת ובאשכנז".

47 ס' חסידים, ס' תשס"ה, תשס"ו.

48 א.א. אורבך, ערוגת הבשם, ד', ירושלים תשכ"ג, עמ' 111; הדברים הם מכ"י פירוש של ר' אלעזר בעל הרקח לסידור התפילה.

שני פירושים, פירושו השני של רש"י ופירושו רה"ג, ופירוש אחרון זה מצא את יהדות ספרד במצב של מלחמת־דיעות מתמדת.

באשכנז לא עלה על דעת איש לפרש את מאמר ר' אליעזר על פי רה"ג, שכן באיזור שבו "קמו ישיבות גדולות ונחמדות המתעסקים בחכמת תלמוד בבלי ולא בשום חכמה אחרת"⁴⁸, אידיאל שלא קמו עליו עוררים כמעט בכל ימי־הביניים, לא היה טעם באזהרה מפני העיסוק בחכמת הלוגיקה ובחכמות אחרות. מאידך, העצה בדבר צמצום לימוד המקרא סתרה במידת־מה את תוראת חז"ל להקדיש שליש הזמן למקרא, אך על בעיה זו אפשר היה להתגבר ללא קושי⁴⁹. הרי גם חכמי ספרד גדולי התורה הטעימו את ערכיותו העליונה של לימוד התלמוד⁵⁰. לעומת זאת, בעייתם הפרשנית של חכמי ספרד בגשתם אל מאמר ר' אליעזר היתה ניכרת. אם הגיון פירושו חכמה ולוגיקה, כיצד ניתן לפרש את אזהרת ר' אליעזר בעולם של חכמי תלמוד, שרובם עסקו גם בפילוסופיה⁵¹?

שאלה זו הוצגה בכל חריפותה בימי המחלוקת על לימוד הפילוסופיה בכלל וכתבי ההגות של הרמב"ם בפרט, שהסעירה את חכמי דרום־צרפת וספרד במאה ה־13. תשובת המתנגדים היתה ברורה: אזהרתו של ר' אליעזר הופנתה נגד העיסוק בכל חכמה שאיננה חכמת התורה, כפי שפירש רה"ג, ולפיכך אסור להתעסק "בהגיון ובספרים חצוניים" ויש למנוע את "נערי בני ישראל... מן ההגיון"⁵². הדי הדברים עולים מכתביהם של חכמי הדורות המאוחרים, שתפסו עמדה דומה. רבינו אשר, אשר בבואו לספרד השתתף בדיונים שהובילו אל הכרזת חרם הרשב"א, כתב אגב דיונו בטענה שפסיקת ההלכה באה מכוח "גזרת השכל" ולא רק מכוח "גזרת הדת":

"לא תהיה תורה שלנו כשיחה בטל' שלכם חכמת הגיונכם אשר הרחיקו כל חכמי הדת"⁵³.

ר' יוסף חביבא, בעל גימוקי יוסף, לאחר שהביא את פירוש רה"ג על מאמר ר' אליעזר⁵⁴, הוסיף משלו:

"[חכמת ההגיון] מושכת את לב האדם, ואולי ימשוך לבו ולא יהיה חפץ בתורה וישכח מה שלמד".

שוחרי החכמה חיפשו דרכים ל"נטרל" את אזהרתו של ר' אליעזר ולהוציא ממנה את העוקץ האנטי־פילוסופי. דרכים אלה התחלקו לשתיים: דרך אחת שהיא

48 דיגור, שם א' (3), עמ' 248, אות ד'.

49 ראה המקורות שצינו בהע' 29.

50 ראה דברי ר' מאיר הלוי (הרמ"ה), שהביאם ר' ירוחם במקום שצוין בהע' 29; והשווה רמב"ם, הל' תלמוד תורה א', י"ב, אך יש לדקדק שם במושג גמרא שבתפיסת הרמב"ם.

51 ראה ליפשיץ, שם עמ' קע"ג, הע' 33.

52 מנחת קנאות, מכתב י"ב (עמ' 47), י"ג (49), צ"ג (172), צ"ד (174).

53 תשובות הרא"ש, כלל ג'ה, אות ט'. מן ההקשר נראה, שהרא"ש תפס את המושג הגיון בהוראה של מחשבה אוטונומית ("גזרת השכל") וחכמה חיצונית (פילוסופיה); והשווה דברי ר' יעקב אנאטולי המובאים להלן.

54 במקום המסומן בהע' 16.

מתונה ופשרנית, ודרך שנית, קיצונית ללא ויתור. אנשי הדרך הראשונה קיבלו את פירושיו של רה"ג, אך דקדקו שר' אליעזר הזהיר רק למנעו את הבנים מן ההגיון ולא את המבוגרים. דרך זו הוצעה לראשונה באחד מחיבוריו של ר' יוסף ׳ עקני (1150—1220):

"אז"ל מנעו בנים מן ההגיון והוא ההתוכחות, מן ולהג הרבה גיעת בשר [קהלת י"ב, י"א] והראיה ע"ז שרמזו על ענין זה של מלה זו כנגד הזמן הזה [ר"ל הגיל הצעיר] הוא אמרם בנים, כלומר אותם שעוד לא נכונו דרכיהם בהחכמה"⁵⁵.

בעקבות ׳ עקני הלך ר' יעקב בר אבא מרי אנאטולי, אחד הסניגורים הגדולים של לימוד החכמות וספרי הרמב"ם:

"גם אם אחד בדור ימלאנו לבו ללמוד החכמות הנמצאות בלשון אחרת, המועילות להשלים כונת התורה, יחשב הלמוד ההוא לעון אצל רב בני דורו, ונותנים טעם לדבריהם ממה שאמרו ז"ל מנעו בנים מן ההגיון ... ואין ספק למי שבוחן שאר דבריהם שאותה המניעה אינה כוללת, אבל היא לנערים וכיוצא בהם, לפי שהחכמה והיא אם לא יקדים לה ללמוד התורה ותלמודה, ובלבד שיהא הלומד ההוא איש נעים ובעל מדות טובות הנכללות ביראת שמים, היא בלא ספק גורמת להוציא האדם מן הכלל, לפי שהחכמה ההיא עמוקה מאד וכל ראיותיה משקול הדעת ... ולפיכך היתה המניעה ראויה אל הרב"⁵⁶.

"ואם יאמר אומר, הלא רבותינו ז"ל מנעו החכמה הזאת, כי הם אמרו מנעו בנים מן ההגיון נשיב לו ... כי הם אמרו מנעו בנים ולא אמרו עצמכם"⁵⁷.

הגימה האפולוגיטית בולטת בדברי ר' יעקב, ועם זאת עשה את אותה של ר' אליעזר, בעזרת אותה ארגומנטאציה עצמה, לאבן-פינה שממנה עולה חשיבות החכמות כשלעצמן בעיני חז"ל:

"ולא נמנעה שום חכמה רק מהנערים והבחורים, שאין כח בהם לעמוד בהיכל מלך, והוא שאמרו מנעו בנים מן ההגיון, המניעה היא מן הבנים

55 מרפא נפשות, פרק כ"ז, תרגם ש. אפשטיין, ס' היובל לנ. סוקולוב, עמ' 382; וראה המקור הערבי אצל גידמן, Arabischen Periode, Wien 1873, החלק הערבי, עמ' 50. במקום אחר, שם עמ' 16, מציע ׳ עקני להתחיל את לימוד ה"הגיון" בגיל 30, על יסוד המאמר "בן שלושם לכה". גידמן, שם בחלק הגרמני, עמ' 67, תירגם הגיון במלה הגרמנית Grubeln, אך אין לכך אסמכתא בטקסט הערבי. אני מודה לפרופ' י. בלאו שעזר לי בהבהרת נקודה זו.

56 מלמד התלמידים, ליק 1866, הקדמת המחבר [עמ' 10].
57 הקדמה לתרגום ביאורו האמצעי של אבן רושד לספר המבוא לטורפירוס, כ"י המבורג 260 (תצלום המכון הג"ל מס' 1060), 2, ועין שם בהמשך הדברים. הקטע נרשם ע"י דוקס, במקום הנ"ל, וע"י שטיינשניידר, Catalog d. hebr. Handschriften in d. Staatsbibliothek zu Hamburg, 1878, עמ' 182, וראה שם עמ' 108.

בלבד לפי שאינם ראויים לה, כמניעת בשר ויין מן הקטנים ומן החולים, אבל הגדולים הראויים לה, מניעת החכמה מהם כמניעת בשר ויין מן האדם הבריא עם הלחם"⁵⁸.

פירדשו של אנאטולי ("בניכם ולא עצמכם") הפך למטבע קבוע בספרות האפוקריפית על חכמת הפילוסופיה והלוגיקה, כגון בחיבוריהם של שם-טוב פלקירה⁵⁹, יצחק פולגר (פולקר)⁶⁰ ור' יצחק אבוהב⁶¹. נראה שאף הרמב"ן רמז עליו באגרתו "טרם אענה אני שוגג" אל רבני צרפת, בענין המחלוקת על ספרי הרמב"ם:
"אף כי למנוע מן ההגיון התלמידים המתחילים ללמוד"⁶².

כידוע נקבעה ההבחנה בין הצעירים (עד גיל 25) לבין המבוגרים, לגבי העיסוק בחכמות, לאחד העקרונות שעליהם הועמד חרם הרשב"א⁶³. אותה ההבחנה הוזכרה גם בחיבורו של המקובל ר' אברהם אבולעפיה, אלא שהוא עשה אותה, ואת מאמרו של ר' אליעזר בכלל, אסמכתא לטענתו בזכות עליונות הקבלה על הפילוסופיה והלוגיקה:
"החכמה העליונה האלהית התוריית אינה חכמה היונית הנקרא לימודית ושמה בלשון יון מתימטיק"א, ולא החכמה אשר שמה הגיון ובלשון יון דיאליטיק"א וגם לוגיק"א, שעל החכמה הזאת אמרו מקבלי האמת מנעו בניכם מן ההגיון ולא אמרו עצמיכם, כלומר שבניכם אינם יכולין לקבל החכמה"⁶⁴.

הדרך השנייה, היא דרכם של הקיצונים מבין המצדדים בפילוסופיה, נסללה אף היא בימי מחלוקת הרמב"ם. נציגם המובהק היה יוסף אבן כספי (1279—1340) הפילוסוף, מעריץ הרמב"ם ופרשן המורה, ובצוואתו לבנו דחה את פירוש ר"ה מכל וכל:
"מה מצאו אבותיכם עול במלאכת ההגיון ובמלאכת עיונית? וזה תחלה בהגיון שאין בה דבר נוגע למצוה ואמונה רק דקדוק הדבור והישירות כמו שידוע מגדרה, היש בהישירות הדבור עול ועוות? האם יש קוצים בתאנים?

58 מלמד התלמידים, צ"ט, ע"א. לעניין העמידה בהיכל המלך השווה מורה נבוכים ג', נ"א. ויש לציין, שהרמב"ם השתמש בלשון "לחם ובשר" לגבי לימוד תורה שבע"פ דווקא, עיין הל' יסודי התורה ד', י"ג; והשווה שו"ת רמ"א, ראש סי' ו' ("הבשר ויין"); ר' יחיאל מיכל מוראפטשיק, סדר ברכות, קראקא שמ"ב, ט' ע"א ("בשר ויין"); ר' משה מפרעמסלא, מטה משה, קראקא שנ"א, סוף השער השני ("בשר ולחם ויין"), ושם מובאות מדברי חז"ל.

59 מורה המורה, פרסבורג 1837, עמ' 170.

60 עזר הדת, ד"צ תשל"ל, עמ' 32—33.

61 מנורת המאור, נר ד', כלל ג', חלק ג', פרק א', ירושלים תשכ"א, עמ' 561.

62 כתבי רמב"ן, מהד' ח.ד. שעוועל, כרך א', ירושלים תשכ"ג, עמ' שמ"ט, שורה 23.

63 ראה שו"ת רשב"א, ויין תקע"ב, סי' תט"ז—ת"י, ושם דף נ"ב, ע"ב: "פן ימשכו החכמות ההם אחריהם ויסירו אותו מאחרי תורת ישראל".

64 A. Jellinek, Philosophie und Kabbalah, 1854, עמ' 38, הע' 7, ותיקנתי ע"פ שטיינשניידר, עמ' 58 הע' 94; והשווה אבולעפיה, שבע נתיבות התורה, בתוך ילינק, שם עמ' 14.

וחלילה כי מזאת החכמה האמתית אמרו רז"ל מנעו בניכם מן ההגיון כי הם לא מנעו הטוב ממנו"⁶⁵.

ובכן, הגיון איננו לוגיקה ולא חכמות אחרות. אלא מה? על כך נתן אבן כספי תשובה במקום אחר:

"והנה העצלים השמחים במנוחה מן העיון יתנחמו או יתהללו במה שאמרו רבותי ז"ל ומנעו בניכם מן ההגיון, כאלו הגיון שם מיוחד לבד לזאת המלאכה אשר יסד אריסטו, וידוע כי ישרים המה ז"ל ואיך ימנעו מלאכה מישרת? אבל ימנעו מלאכה וכל עניין מעוות, וזה היה עניין ההגיון שמנעו בניהם ממנו, כי הוא נמצא בנערים יותר, והכוונה בזה שיחת הילדים שזכרו רבותי במניעתו במוסרי מסכת אבות [ג', י'], כי הגיון ושיחה שמות גרופים וכן בנים וילדים"⁶⁶.

אבן כספי חזר אפוא אל פירושו השני של רש"י ומצא לו מקור במסכת אבות. האפודי, שכבר שמענו את דברי הסתייגותו מהזנחת המקרא, התעלם גם הוא מפירושו רה"ג, והעלה את הסברה שאוהרת ר' אליעזר מכוונת נגד קריאת דברים ללא הבנה:

"שיכיון האדם בכל מה שיקרא וישנה לדיעת הפירושוין והמכוון במאמרים, כי בזולת זה לא יסאר בכח הזוכר... ואולי שזאת היא כוונת החכמים ז"ל באמרם מנעו בניכם מן ההגיון, לפי שהבנים ברוב לא יכוונו להבנת מה שיקראו, כי ההגיון הוא שם משותף יאמר על מה שיקראו בלא כונה כמו המצפצפים והמדגים"⁶⁷.

בדרך זו הלך גם ר' אברהם שלום בעל נזה שלום, שנפטר בשנת הגירוש. הוא דחה בשתי ידיים את גישתו הפשרנית של ר' יעקב אנאטולי וצייד בפירושו הראשון של רש"י, שאותו תפס בדרך שהצענו למעלה. לאחר שהביא את דברי הרמב"ם (מורה נבוכים א', ל"ד) על חיוניותה של חכמת הלוגיקה, המשיך בדברים אלה:

"ולא אמרו ז"ל פ' תפלת השחר ומנעו בניכם מן ההגיון חלילה למנוע ממנו דרך השלימות ולדחות מדריגת העיון הוא ינהגנו עלמות, ולזה פ' החכם הרב הגדול בחכמת התלמוד רש"י זצ"ל וזה לשונו: לא תרגילים במקרא יותר מדאי משום דמשכא אחריהם [!] עכ"ל לא כאשר חשב מעתיק המבוא"⁶⁸ עד שהוצרך לומר בניכם ולא עצמיכם כי לקח המאמר כפשוטו, אם לגסותו אם למיעוט בקיאותו בפי' רש"י זצ"ל עשה לו מזבחות המחשבה לחטא ולהחטיא את הרבים בכוונה הנכונה, כי חכמי התלמוד רבותי ז"ל לא יחשדו לסגור שערי החכמה ולנעול ולסתום דרך החקירה ולמנוע הבנים

65 ספר המוסר. פרק י"ב; י, אברהם, צוואות גאוני ישראל, א', עמ' 149.

66 צרור הכסף, הקדמה, נדפס ע"י דוקס במקום הנ"ל, ותיקנית ע"פ כ"י פריס 673 (תצלום המכון הנ"ל מס' 11552), 121.

67 מעשה אפוד, הקדמה, עמ' 19.

68 ראה הע' 57.

התגונים דרך אמונה ודעת שלמה... בלמוד התגיון, הנה שכרו אתו ומוציא כלי למעשהו להועיל ולהשכיל להיטיב העיון בחכמת התלמוד כי הקל וחומר והגזרה שוה... אלה קצות דרכי התגיון... [אלא] כוונתם בעוסק במקרא הקריאה בלבד בלתי הבנה, לפי שאם יעסוק אדם כל ימיו בו לא ישלם, ולא כמו שיחשבו רבים מעמי [הארץ?] המתיהדים בקוראם קול גדול בגרונם עם הטעמים אע"פ שלא יבינו בו שום דבר גדול שזכרם".⁶⁹

על "קראינו התורה קריאה חלושה כקריאת הנערים בלי חקירה ודרישה" התלונן כבר אנטולי⁷⁰, אך לא קשר את תלונתו באזהרת ר' אליעזר לפי פירוש רש"י. גם ר' אברהם ביבאג', שנפטר כמנין שנים לפני הגירוש, עם שעמדתו החיובית בשאלת לימוד הפילוסופיה היתה מסייגת⁷¹, התנגד לתלות בדברי ר' אליעזר מגמה אנטי-ראציונאליסטית, ואף דחה את הפשרה של "בניכם ולא עצמכם" — "כי כל מה שאהוב אצל אדם ומועיל לו, למה ימנעו מבנו?". לפיכך החליט:

"פירר" רש"י אמתי שאמ' מן התגיון... מן השיחה הבטלה, וכן פי' בעל הערוך, ואחר' פי' בו מלימוד הפסוקים ופשטי התורה כפי פשטם וחשבם שאין בהם תוך ורמז, שהוא הנקרא תגיון ודבור בלשון החיצוני... והוא טעות צדוק וביתוס שהבינו הדברים ומשלי התורה כפשטן".⁷²

בעקבות הערוך העלה ר' אברהם מחדש גם את פירוש הגאונים, דבר הקשור בלא ספק בהתחדשות הוויכוח בין חכמי הדור על המותר והאסור בפרשנות המקרא.⁷³ הפרשנות הספרדית המאוחרת משקפת לא רק את עלייתו מחדש של הפולמוס על מקומו של "חכמות חיצוניות" בעולמה של היהדות⁷⁴, אלא גם את התרופפות המסורת של לימוד המקרא. כבר ראינו שהסתייגות מחכמות חיצוניות וצמצום מקומו של המקרא בלימוד התורה, תופעות מקבילות הן וכרוכות יחד, ושתיהן מעולמם של בעלי התוספות שבצרפת-אשכנז יצאו. השפעתה של תורת צרפת-אשכנז חדרה לספרד במאה ה"ג, ובאותו הזמן עולים קולות המתאה הראשונים, מחוגי אנשי

69 הקדמת המעתיק, השאלות והתשובות על מבוא מאמרות ומליצה להתחם מרשיליו (Marsilius ab Inghen, מת 1394), ה"ל א' ילינק, וינה תר"ט, עמ' 5-7. שם בעמ' 6 דרש המחבר את הגברת לימוד חכמת התגיון גם לצורך הצלת היהודים בוויי-כוחיהם עם הגוזרים. הגירסא "משום דמשכא אתריהם" נמצאת גם בעין יעקב.

70 מלמד התלמידים, הקדמת המחבר [עמ' 9].

71 ראה י. הקר, מקומו של ר' אברהם ביבאג' במחלוקת על לימוד הפילוסופיה ומעמדה בספרד במאה ה"ט (דברי הקונגרס העולמי החמישי למדעי היהדות, ג'), 1972.

72 דרך אמונה, קושטאנדינה רפ"ב, מ"ז, ע"ג. בכ"י קמברידג'—טריניטי קולג' 121 (תצלום המכון הג'ל מס' 12215), 83, חסר עניין השיחה הבטלה, והפירוש לימוד הפסוקים כפי פשוטם מיוחס לרש"י. הנוסח המודפס נמצא בכ"י פריס 747 (תצלום המכון מס' 12053).

73 ראה י. בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תשי"ט, עמ' 369-372; ח.ה. בן-ששון, דור גולי ספרד על עצמו (ציון, כ"ז), תשכ"א, עמ' 59-64.

74 ראה גם דברי ר' אברהם שלום בחיבור שצויין בהע' 69, עמ' 5: "הו רבים עתה עם הארץ אשר לרוב עצלותם ומיעוט השתדלותם בחכמות יחזיקו לכופר הלימוד תגיון וספרי הטבע והאלהות".

הקבלה ומבקרי הרבנים, על הזנחת המקרא⁷⁵. האפודי האריך בדברי קובלנתו על ה"חול" הזה, שנתפשט גם בספרד בשל העיסוק האינטנסיבי בתלמוד, והתווכה עם אלה התולים את הזנחת המקרא באזהרתו של ר' אליעזר לפי פירושו הראשון של רש"י:

"וכבר הפליגו עוד קצתם עד שאמרו שגם העסק במקרא הוא אבוד זמן... ויטענו... על מה שאמרו מנעו בניכם מן ההגיון... וכוונת רש"י ביותר מדאי, יותר מהשליש, וחלילה שיחשוב א' מחכמי התלמוד שיהיה הע(ו)סק במקרא דבר בטל"⁷⁶.

ר' יוסף חיון, ראש ישיבת ליסבון בשנים הסמוכות לגירוש, כבר פירש את המאמר בדרך "אשכנזית" מובהקת וייחס לו מגמה של צמצום הוראת המקרא לנערים:

"ואמרו עוד מנעו בניכם מן ההגיון ופרש"י ז"ל אל תרגילום במקרא יותר מדאי, ואחשוב כי זו היא אחת מהסבות בזמננו זה שאבדה חכמתנו להיות התלמידים מורגלים במקרא יותר מן הראוי בזמן נערוותם, ואילו היו מרגילים אותם בתלמוד בזמן נערוותם כסדר החכם הזה יוסיפו לקח, ודי בלמוד הפסוק חמש שנים"⁷⁷.

ה.

עם גירוש ספרד לא נסתיימה פרשת גלגולי הפרשנות על מאמר ר' אליעזר. אחד הגולים, ר' יעקב אבן חביב, לשעבר מגדולי ראשי הישיבות בספרד, חזר ופירש את המאמר כאזהרה מפני ריבוי הלימוד המיכאני של הילדים ושינון פסוקים ללא הבנה ועיון. אף הוא הרגיש שלכך התכוון רש"י בפירושו הראשון, ואלה עיקרי דבריו:

"עוד הזהיר בדבר כולל בענין לימוד הבנים והוא שלא יעכבו אותם לפני המלמד שהתחיל ללמדם ספר... וקרא הלמוד שהתחיל בו בקטנות הגיון כי אינו רק [=אלא] דבור בלבד כמו המצפצפים והמתגים, שחוזרים על פיהם פעמים רבות בלי דעה והשכל הפסוק שקראו להם... ואין ראוי לחשוב שפי' מן ההגיון נאמר על חכמת ההגיון כי הלא היא חכמה מפוארת גם לתלמוד תורה, ואם היה אומר מנעו בניכם מן חכמה יונית יבא על נכון כפי מאמר ארור שילמד לבנו חכמה יונית"⁷⁸, אבל כיון שלא הזכיר חכמה אלא אמ'

75 עיין ר' יצחק אבן לטיף, שער השמים, הקדמה, החלוץ, י"ב תרמ"ז, עמ' 121; החיבור הושלם בשנת 1238. השווה גם הקטע המובא ברינור, ב' (4), עמ' 306, אות י"ד.

76 מעשה אסר, הקדמה, עמ' 5, 14, וראה גם עמ' 41. בן דורו, ר' ישראל אלנקאווה, שניספה בפרעות שנת קנ"א (1391), רמז גם לדברי הסניגוריה של רבינו תם על דרך הלימוד בצרפת: "משנה ותלמוד הם המשובחים בדברי תורה לפי שבהן נכללין [אולי צ"ל נכללין!] תורה שבכתב ותושבע"פ ופירושיהן". מגורת המאור, מהד' ענעלאו, חלק ג', ניו-יורק, תרצ"א, עמ' 316.

77 מילי דאבות, קושטאנדינא של"ט, מ"ד [כצ"ל:], ע"א.

78 בבא קמא פ"ב, ע"ב ושם: חכמת יונית; מבאה זו חסרה במהדורות המאוחרות.

מנעו בניכם מן ההגיון, זה יורה שהגיון בפרש"י [צ"ל כפרש"י] עם מה שכתבתי פירוש לפירושו הראשון⁷⁹.

מן הראוי לציין שאע"פ שבעל עין יעקב הזכיר את איסור לימד חכמה יוגית — ודבר זה תאם את המגמה האנטי-פילוסופית של חיבורו⁸⁰ — שלל כל הסתייגות מחכמת ההגיון, כלומר הלוגיקה, שהיא "חכמה מפוארה גם לתלמוד תורה". טענה זו, שידעת הלוגיקה מועילה ללימוד הגמרא, תושמעה לראשונה ע"י הראב"ע בדבריו שהובאו למעלה (ר' הע' 18). העובדה, שחכמי המאות ה"ו והט"ו, ר' אברהם שלום (ר' למעלה) ור' יעקב ׳ן חביב, העלו אותה מחדש, אפשר שהיא קשורה בהתפשטות דרכי הפלפול המתוחכם שרווחו אז בישיבות.

נגד הגל החדש של עיסוק הלומדים בפלפול התלמודי כיוון את חיציו בעל התיכוד הסאטירי עלילות-דברים, שנתחבר כנראה בצפון-איטליה סמוך לשנת רכ"ח (1468)⁸¹. בין שאר התופעות הראויות לגינני, לדעתו, מנה את מיעוט העיסוק בפילוסופיה ובלוגיקה ושם ללעג את דברי האומר :

"...הגיון, והעסק בו עון ושגיון, כי בן הייתי לאבי רך ויחיד ויורני יואמר לי מנעו בניכם מן ההגיון"⁸².

לא יתכן, טען המחבר, שחז"ל התכוונו במאמר זה לחכמת הלוגיקה והדיאלקטיקה, שכן השימוש במונח הגיון בהוראה זו נתחדש רק לאחר תקופת התלמוד, ובכך חזר על טענת חכמים שקדמו לו⁸³.

ביהדות אשכנזי גרם העיסוק המוגבר בפלפול לצמצום נוסף של לימוד המקרא, וכידוע העלה הדבר את הצעות "הריפורמה הפדאגוגית" של המהר"ל. עוד בטרם הפיץ המהר"ל בכתביו את מחאותיו והצעותיו בנושאי הפלפול והמקרא, עלה ענין לימוד המקרא בוויכוח שפרץ בין החכמים בפוזנא ובפראג באמצע המאה הט"ו, בשאלת העיסוק בחכמות חיצוניות ובכתבי ההגות של הרמב"ם⁸⁴. והגה גם בוויכוח הזה, שהיה כעין מהדורה אשכנזית מאוחרת של מחלוקת הרמב"ם, ושניכרת בו חדירתה של השפעה ספרדית לתוך חוגים ידועים של חכמי אשכנז, כרך הצד האחד את ההתנגדות לחכמות עם ההסתייגות מן העיסוק במקרא, והצד השני חייב את שניהם, ובהקשר זה הוזכר שוב גם מאמרו של ר' אליעזר :

"ולא כמו שדרש... ואמר בעזות מצחו שאין צריך שום יהודי ללמוד דבר

79 הכותב בעין יעקב, ברכות כ"ח, ע"ב, שאלתיקי, רע"ו.

80 ראה י. הקר, ר' יעקב ׳ן חביב — לדמותה של ההנהגה היהודית בשאלותיו בראשית המאה הט"ו (דברי הקונגרס העולמי השישי למדעי היהדות, ב'), תשל"ו, עמ' 123/6.

81 ראה י. תא-שמע, היכן נתחבר ספר עלילות-דברים? (עלי-ספר, ג'), תשל"ז.

82 אוצר נחמד, ד', תרכ"ד, עמ' 191, וראה גם שם, עמ' 206.

83 ראה הע' 19.

84 ראה Ph. Bloch, Der Streit um den Moreh des Maimonides in der Gemeinde 1903 ; ש.פ. רבינוביץ, עקבות של חופש-דעות ברבנות של פולין במאה הט"ו, הוצאת החוג להיסטוריה של עם ישראל, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשי"ט.

רק התלמוד לבד... ואפי' העשרים וארבע אמר שאין צריך שום יהודי ללמוד בו הרבה או מאוד, ואני אומר עפרא בפומיה כי... טעה בדברי רש"י בברכות במה שא"ר אליעזר מנעו בניכם מן ההגיון ופרש"י לישנא חדא אל תרגילו בניכם במקרא יותר מדאי, ואע"פ שזה הלשון לא אתוקם ופירש לישנא אחרינא מ"מ אפי' בלישנא זה אין כוונת רש"י שלא יטריחו במקרא הרבה או מאד... רק הכוונה שלא ירגילו בו יותר מדאי, ותינוקות של בית רבן יודעים כי הפרש גדול יש בין אמר הרבה ובין אמר יותר מדאי⁸⁵.

בהמשך דבריו הזכיר הפולמוסן במפורש את חשיבותה של ידיעת המקרא והחכמות גם יחד לצורך הוויכוחים עם הגוצרים: "והנה הנסיון יעיד על זה ג"כ כי מעולם לא נצחו את המינים אלא בעלי המקרא ובעלי החכמות"⁸⁶. דברים אלה יש בהם כדי להוסיף להבנת רקע ההתעוררות של משכילי פראג לעיסוק במקרא ובחכמות בעידן הריפורמציה וההומאניזם⁸⁷.

המהר"ל בעצמו לא דן במאמר ר' אליעזר באף אחד מן המקומות הרבים בכתביו שבהם התריע נגד הונחת המקרא בלימודי הנערים. במקום היחיד שבו פירש את דברי ר' אליעזר הלך בעקבות ר' יעקב ו' חביב הספרדי, אך בניגוד לר' יעקב התעלם מפירוש רש"י. ההקשר איננו לימוד המקרא אלא אמירת התפילה, ואלו דבריו:

"ואמ' ומנעו בניכם מן ההגיון, פי' דרך בני אדם שמלמד' בניהם מליצה ודבור ודבר זה נקרא הגיון מלשון הגה, ובערך הג' פי' פתרון פסוק כצורתו, ואין בזה רק דבור בלבד⁸⁸, וכמו שאנחנו עושים שלומד' את הנער' רק הגיון ודבור הפסוק..."⁸⁹.

אע"פ שאין דבריו של המהר"ל כאן אמורים כנגד מיעוט ההספק הכמותי של לימוד המקרא, מכל מקום רמז על מגרעת אחרת, והיא הלימוד והשינון המכאני של הפסוקים. גם בנושא זה הביעו מבקרי המסורת האשכנזית של לימוד המקרא דעות שהועלו בשעתן בין חכמי ספרד, כפי שראינו. ויש לדעת שהקריאה של פסוקי

85 בלור, שם עמ' 167. שפ"ר וזיה את מחבר כתב־הפולמוס כר' אברהם ב"ר שבתאי הורוויץ, ולרמזים שעל פיהם קבע את זהות המחבר אפשר להוסיף, שבהגהות בנו ר' יעקב לצוואת אביו, יש נוחלין, אמשטרדם תס"א, כ"ט, ע"ב, מצויים הדים מדברי הפולמוס של אביו: "ואמרו עוד [המצדיקים את הונחת המקרא] מנעו בניכם מן ההגיון ופירש"י ז"ל מן לימוד המקרא. למרבה הפלא לא נכנס ר' יעקב כלל לדיון על משמעותו של הגיון, אלא הסתפק בטענה שיש מאמרים אחרים של חז"ל המדברים בזכותו של לימוד המקרא. ר' יעקב הזכיר גם את טיעונו של רבינו תם, שהמקרא "בלול" בתלמוד, והשווה כתב־הפולמוס, בלור, עמ' 168.

86 בלור, שם עמ' 263.

87 ראה ת.ה. בן־ששון, היהודים מול הריפורמציה (דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ד'), תשל"א, עמ' 102–105; והשווה למעלה, הע' 40.

88 זוהי מובאה כמעט מילולית מעין יעקב, השווה למעלה.

89 נתיבות עולם, נתיב העבודה, פרק ב', פראג שנ"ו, כ"ה ע"א.

המקרא בדרך של רציטאציה מילולית, ללא עיון בתוכנם, נחשבה לעניין בעל בעל ערך דתי מובהק.⁹⁰ אפילו האפודי, שתבע "ידיעת הפירושי והמכוון במאמרים", הטעים עם זאת: "וכבר הסכימו החכמים על שזה סגולה לספר הזה המקודש במה שאמרו [שבת קי"ט, ע"ב] שהעולם מתקיים בהבל פיהם של תינוקות של בית רבן, ומאמרם בהבל פיהם יורה שההגיה במקרא לבד ממה שהוא סבה לקיום העולם".⁹¹ בעקבות מאמרו של ר' אליעזר נעשתה אפוא הבחנה דידאקטית בין שתי מטרות שונות של הוראת המקרא: ידיעת קריאה מדוקדקת של פסוקי המקרא וידיעת תוכן המקראות ופירושיהם. אנשי התנועה הפדאגוגית מבית מדרשו של המהר"ל קבלו במיוחד על הזנחת המטרה השניה, ותבעו מן המלמדים שבפירוש הפסוקים לא יסתפקו ב"פירוש המלות" בלבד, אלא יעמיקו ב"חיבור", כלומר בביאור הקשר הפסוקים והנושאים העולים מרצף העניינים שבפרקי המקרא.⁹²

*

בדיוננו על חילופי הפירושים שנקשרו אל מאמרו של ר' אליעזר הגענו עד לסוף המאה ה־17. ראינו שחכמי כל הדורות התמחדדו עם המאמר הזה, וביקשו ליישב אותו עם גישתם אל שני נושאים מרכזיים בתולדות הרוח והחינוך בישראל.⁹³ עם כל תפנית בסדר החברה ובדרכי תהגות היהודית בדורות המאות ה־17—ה־18 עלה הדיון מחדש.⁹⁴ בהציגו לפני קוראיו את תכנית החינוך שלו התמרמר ר' שמשון

90 שלא כדעת ר' יעקב אנטולי ור' אברהם שלום, כמובא למעלה בדברים שצוינו בהע' 69 ו־70.

91 מעשה אסד, עמ' 14; והשווה שם עמ' 10: "שאמר והגית בו כי ההגיה לבד והיא הקריאה בה... וכל שכן אם יהיה עם זה טוב ההבנה בנרצה ממנה"; וראה יאסטרוב, מילון, ערך הגיון.

92 עיין ר' אפרים מלונטשיץ, עמודי שש, עמוד התורה, סוף מאמר כ, ומזכיר עמוד התורה, פראג ש"ח, יא, ע"ג, לח, ע"ג; וראה ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 315, על הוראה דומה של "חיבור" אצל הראשונים. המונח "חיבור" בהוראה זו של פירוש מורחב ומעמיק מצוי ברבים מדברי המחברים האשכנזים שכתבו על הוראת המקרא במאות ה־17 וה־18.

93 השווה גידמן, בספרו הנ"ל (הע' 55), עמ' 41. בין החוקרים שדנו בפירוש מאמרו של ר' אליעזר, ושלא צוינו בהערות דלעיל, יש להזכיר: י.ש. רג"ו, התורה והפירוש לוסופיה, יונה, 1827, עמ' 9; המזכיר, י"ד, 1874, עמ' 44. רצוני להודות לידידי ד"ר משה ארנד על הערותיו המחכימות, שאחדות מהן כללתי במאמר זה.

94 עיין חידושי אגדות מהרש"א, ברכות כ"ח, ע"ב; ר' עזריה פיגו, בינה לעתים, דרוש י"ג, לבוב תקנ"ז, כ"א, ע"ב; ר' יאשיהו פינטו, מאור עינים על עין יעקב, ברכות שם; שו"ת חות יאיר, סי' קכ"ג, בהשמטות (והשווה JQR, ג', 1891, עמ' 508, הע' 3); ר' יעקב ריישר, עיון יעקב, ברכות שם; ר' יעקב עמנו, סדר תפלה, קארעץ תקס"ח, רי"ד, ע"ב; הנ"ל, שאלת יעבץ, חלק א', סי' מ"א, לבוב תרמ"ד, ל"ח, ע"א; ר' יחזקאל לנדא, צל"ח, פתיחה וברכות שם; מ. מנדלסון, הקדמת המפרש למלות הגיון לרמב"ם, פרעסבורג, 1833; ר' ח.י.ד. אולא, פתח עינים, ברכות שם; ר' אהרן שמואל ב"ר נפתלי הירץ הכהן, וצוה הכהן, שדה־לבן, תקפ"ג, נ"ג—נ"ד (אסף, מקורות, ד', עמ' קמ"ט סי' קל"ד); ר' ישראל יונה לנדא, מעון הברכות, דיהרנפורט

רפאל הירש: "מדוע עזבו את דרך החינוך של חכמי המשנה? מדוע עיוותו? אהה, בשל אי-הבנת מאמר אחד הוליתו עניינים רבים של חינוך בנינו בדרכים עקלקלות"⁹⁵. אכן מאמר אחד זה לא היה מאמרו של ר' אליעזר: 'מנעו בנים מן ההגיון', אלא מאמרו של ר' יוחנן: "מאי בבל... בלולה במקרא, בלולה במשנה, בלולה בתלמוד", עפ"י פירוש רבינו חם (למעלה, הע' 35)⁹⁶. מכל מקום ראינו ש"אי-הבנה" דומה פקדה גם את מאמרו של ר' אליעזר.

תקע"ו, ס' ע"ב; ר' אשר הכהן, כתר ראש — ארחות חיים, ורשה תרע"ד, סי' נ"ח, ל"א, ע"ב; ר' נחום טרביטש, ספר קובץ על משנה תורה לרמב"ם, הל' תלמוד תורה א', ז'; ר' שלמה קלוגר, שו"ת האלף לך שלמה, חלק יו"ד, סי' רנ"ט, בילגוריי תרצ"א, מ"ז, ע"א; ר' חנוך זונדל ב"ר יוסף, ענף יוסף ועץ יוסף, ברכות שם.
95 חורב, אלטונה 1837, סעיף 551, עמ' 545 (ההדגשה במקור הגרמני).
96 כך מתביר ממקום אחר בכתבי רש"י הירש: איגרות צפון, איגרת י"ח, ירושלים, תשי"ב, עמ' ס"ט.

IKHTAM

22 - DAVID

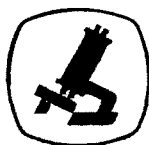
מכתם לדוד

ספר זכרון הרב דוד אוקס ז"ל
(תרס"ה—תשל"ה)

בעריכת

יצחק ד. גילת אליעזר שטרן

1977

אוניברסיטת בר-אילן • רמת-גן. תשל"ח